

Kő, papír, olló – muréna, rák, polip

Ökoteológia és ökoesztétika az egyházatyáknál

Heidl György

A Teremtés könyve szerint az ember uralkodásra rendeltetett a tenger halai, az ég madarai és minden szárazföldi élőlény fölött (Ter 1,26), és azt a feladatot kapta, hogy művelje és őrizze az Édenkertet (Ter 2,15), amelyet néhány egyházatya a föld egészével azonosít.¹ Az „uralom” és az „őrzés” az ember felelőssége: a teremtett természetnek éppen úgy felelős őrzője, mint testvérének, embertársának (Ter 4,9). Amikor a bibliai elbeszélés szerint az első ember visszaélt a szabadságával, annak nem csupán őrá nézve voltak következményei, de kihatott a természet rendjére is, és a föld átkozottá vált miatta (Ter 3,17). Ezért az egész „teremtett világ sóvárogva várja az Isten fiainak megjelenését. A teremtett világ ugyanis a hiábavalóságnak vetett alá, nem önszántából, hanem az által, aki alávetette, mégpedig azzal a reménységgel, hogy a teremtett világ maga is meg fog szabadulni a romlandóság szolgaságából Isten gyermekeinek dicsőséges szabadságára. Hiszen tudjuk, hogy az egész teremtett világ együtt sóhajtozik és együtt vajúdik mind ez ideig.” (Róm 8,19–22)

A hatnapos teremtéstörténet (*Hexaemeron*) patrisztikus kommentárjaiban nem találhatunk érveket a természet ember általi kizsákmányolásának igazolása mellett. Éppen ellenkezőleg, az egyházatyák ökoteológiaiainak és környezet-etikáinak nevezhető tanításainak alaptétele az, hogy az Isten képmására alkotott embernek kitüntetett feladata a természet megóvása.² Következésképpen cáfolják egyes gnosztikus irányzatok tanítását, amely szerint az anyagi világ megalkotása hiba, bukás, kudarc, valamely alsóbbrendű, gonosz istenség műve. Mindaz, amit Isten alkotott: „jó” (Ter 1,4; 1,10; 1,12; 1,18; 1,21; 1,25), sőt „nagyon jó” (Ter 1,31), vagy ahogyan a Septuaginta-fordításban olvasták: *kala lian*. Márpedig a *kalos* esztétikai tartalmú fogalom is, Kaiszariái Vazul például kifejezetten abban az értelemben magyarázza a Teremtés könyvének kijelentéseit, hogy amit Isten alkotott és jóváhagyott, az „szép”. Nazianzoszi Gergely, Nüsszai Gergely vagy a latinoknál Szent Ágoston és Szent Ambrus szintén hangsúlyozzák, hogy a természeti rend a maga egészében és részeiben, és minden egyes természeti létező önmagában, keletkezésében és pusztulásában nem csupán jó, hanem szép, még ha ezt nem is mindig könnyű felismerni.³ Aki helyesen szemléli a teremtmények, vagyis a műalkotások szépségét, eljuthat a Teremtő, az Alkotóművész ismeretére. „A látható dolgok szépségéből ráeszmélünk a szépségfölöttire. Az érzékelhető és körülhatárolt testek nagyságából következtetünk a határtalanra és nagyságfölöttire, s arra, aki hatalmas erejével minden gondolatot meghalad.”⁴ A világ esztétikai szemlélete és a teremtmények szépségének csodálata egyben azt is jelenti, hogy a szépség megelőzi a hasznosságot. Ambrus egy helyütt így fogalmazza meg ezt a tanulságos elvet: „A tengert nem a hajózás kedvéért alkotta meg Isten, hanem az őselem szépsége miatt.”⁵

A természeti szépség anagógikus szerepéről a filozófusok, különösen a sztoikusok gyakran elmélkedtek, a keresztény szerzők pedig olykor szinte szó szerint idézik ezeket a rajongó sorokat. Ugyanakkor kifogásolják, hogy a filozófusok a szép világ-egyetemet, a kozmoszt keletkezésnélkülinek és öröknek tartják. Ambrus megjegyzi, hogy a teremtmények szépsége másodlagos létezésükhöz képest, amiből meg kell tanulnunk, hogy a világ teremtmény, nem Istennel együtt örökkévaló. A Teremtés köny-

ve ugyanis sajátos pedagógiát alkalmaz, amikor úgy beszél el a világ teremtését, mint a formátlan anyag megformálását és felékesítését. Bemutatja, hogy Isten előbb alkot, azután feldíszít, amivel egyben példát mutat az embernek, hogy mi is így alkossunk.

Talán Isten nem volt képes arra, hogy a létrejövő elemeket létrejöttük pillanatában a nekik megfelelő díszbe öltöztesse? ... Természetesen képes volt rá, de a Szentírás elbeszélése szerint azért lettek előbb, rendezettek el később, mert esetleg valóban teremtetlennek és kezdetnélkülinek hítenék őket, ha azt látnánk a dolgok formáiról, hogy mintegy kezdettől fogva keletkezésnélküliek, és nem utólag adattak a dolgokhoz. Rendezetlen földről olvasnak azok a filozófusok is, akik Istent az örökkévalóság kiváltságai miatt övezik tisztelettel: mit mondanának akkor, ha annak szépsége kezdettől fogva ragyogna? Víz alá merültek írja le a földet [a Teremtés könyve], mintha princípiumainak egyike hajótörést szenvedett volna, és egyesek még most sem hiszik, hogy teremtett. Mi volna akkor, ha szépséget tulajdonítana az elsőszülöttnek? Ráadásul Isten azt akarja, hogy utánozzuk őt: előbb alkossunk, és azután ékesítsük fel az alkotást, nehogy az történjék, hogy amíg egyszerre látunk mindkettőhöz, egyiket se tudjuk bevégezni. Hitünk ugyanis fokként növekszik. Isten azért alkotott előbb, s ékesített azután, hogy higgyük: ugyanaz díszít, aki alkot, és ugyanaz alkot, aki díszít, nehogy másnak tulajdonítsuk a díszítést, és másnak a teremtést, hanem mindkét tevékenységet ugyanannak, oly módon, hogy először alkot, azután elrendez, és így egyikben higgyük a másikat.⁶

Ambrus Hexaemeron 1, 7, 27

Az isteni pedagógia kiterjed arra is, hogy az állatok viselkedése által buzdítsa az embert a helyes életmódra és erkölcsre, és figyelmeztesse a vétkek kerülésére. Vazul és Ambrus különösen nagyhatású képviselői e morális értelmezési hagyománynak, amelynek gyökerei messzire nyúlnak a görög-római irodalomban, később pedig fantasztikus allegorizálásokkal egészülnek ki a *Physiologus* különböző redakcióiban és a középkori bes-

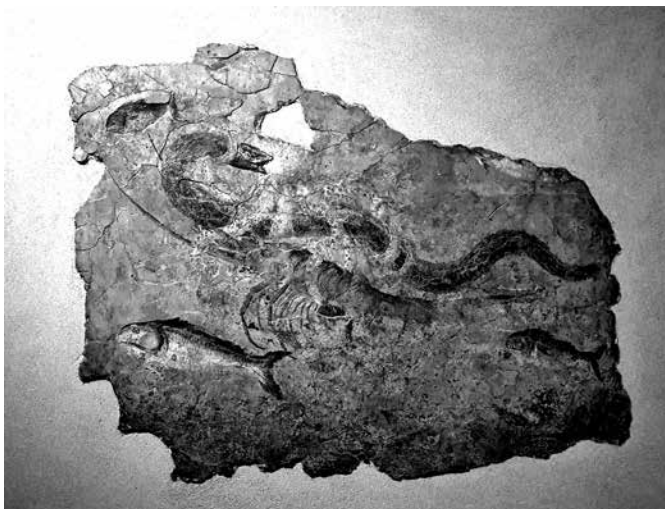
tiáriumokban.⁷ A jelen tanulmányban e két püspöknek azokat a homíliáit vizsgálom, amelyekben a teremtéstörténet ötödik napját, közelebbről a vízi élőlények megalkotását ebből a szempontból kommentálják. Amellett érvelek, hogy morális magyarázataik kapcsolatba hozhatók a vízi élőlények korban népszerű képi ábrázolásainak egy csoportjával is.

Muréna, polip, rák

A vízvilág képi megjelenítése és a halmozaikok a köztársaságkor végén kezdenek elterjedni Itáliában, és a császárkorban is nagy népszerűségnek örvendenek. Az ősminták fellelhetők a hellénisztikus falfestmények és padlómozaikok állatábrázolásaiban. A mintaadásban Alexandria és Pergamon játszhatott kulcsszerepet, de a római mozaikkészítők nem pusztán másoltak, hanem magas technikai tudással és a részletek pontosságára törekedve alkottak.⁸ A Nílus-jeleneteknek a késő antik és Bizánci vallási művészetben is fontos szerep jutott. A Nílus kiáradása Egyiptomban a keresztények számára is vallási jelentőséggel bírt, nem csupán azért, mert a Nílust hagyományosan a paradicsomi folyók egyikének tartották,⁹ hanem mert a Teremtő teremtményeiről való gondoskodásának és magának a teremtésnek, a teremtett világ gazdagságának és a természet megújulásnak a jele és jelképe volt.¹⁰

A Nílus faunáját ábrázoló képek egyik, korábban mellékes részlete, nevezetesen a muréna, a polip és a rák vagy languszta egymással vívott harca idővel keretbe foglalva kiemelt helyet kapott villák mozaikpadlóján és megjelent fürdők falfestményein is. Feltehetően ezeknek a népszerű, fürdőkben és magánházakban is felbukkanó emblémáknak a hatása érezhető abban, hogy Ambrus és Vazul ugyan számos vízelényt megemlítenek a teremtéstörténet ötödik napjáról mondott homíliáikban, de hosszabban csak a muréna, a polip és a rák viselkedéséről beszélnek. Ezekre az emblematisz vízelényekre kiemelt figyelem irányult, és sajátos viselkedésük az egymással vívott, kő-papír-olló jellegű küzdelmüktől függetlenül is szolgált erkölcsi tanulságokkal.

A polip, languszta és muréna kölcsönös harcáról Aristotelésnél találjuk a legkorábbi feljegyzést.

1–2. kép: Két freskó részlete az 1939–1940-ben a Lungotevere di Pietra Papa területén felfedezett római fürdő egyik terméből. Róma, Palazzo Massimo. A szerző felvétele

*A polipok a langusztákat győzik le – úgyhogy a langusztá elpusztul a félelemtől, ha ugyanabban a hálóban észleli a polip közelségét –, a languszták viszont a murénákat, mert érdességük miatt azok nem tudnak kicsúszni a fogásukból, a murénák pedig felfalják a polipokat, mert azok síkosságuk miatt nem tudják őket becserkészni.*¹¹

Historia animalium 590b 13–19

Lényegében ezt ismétli meg Plinius,¹² Plutarchos pedig annyit tesz hozzá, hogy a polip, muréna és langusztá üldözési-menekülési körforgását a természet az állatok intelligenciájának és ügyességének gyakorlása érdekében hozta létre.¹³ Claudius Aelianus (Kr. u. 175–235) erkölcsi figyelmeztetéssel vezeti be a három tengeri lény kölcsönös harcát: „az ellenségeskedés és a zsigeri gyűlölet valóban szörnyű rossz és kegyetlen betegség, ha még az értelem nélküli állatokba is befészkelte magát, és semmi nem tudja megtisztítani.”¹⁴ A folytatásban azonban tárgyilagosan leírja viselkedésüket. Részletesen kidolgozott morális értelmezést kínál Oppianus (Kr. u. 2. század), akinek nem titkolt szándéka az állati és emberi viselkedésmódok párhuzamba állítása, egyfajta példázatoság, amely lehet elrettenítő és bátorító, csakúgy, mint majd a keresztény szerzőknél, így Vazulnál és Ambrusnál is. Oppianus a Marcus Aureliusnak és Commodusnak dedikált *Halieutica* második könyvében beszél a halak küzdelméről. Látványosan élénk festi a muréna és a polip ádáz harcát, bár a polipnak valójában nincs esélye a szorításából folyton kisikló muréna éles fogaival szemben. A végsőkig a sziklához tapadó, legyőzött polip olyan, mint amikor egy fegyverekkel bevett városban a győztes katona igyekszik kitépni a fiúgyermeket anyja ölelő karjaiból, és a gyermekkel együtt az anyát is magával vonszolja.¹⁵ Akciófilmbe illően írja le a langusztá (κάραβον) és a muréna küzdelmét is, amelynek végén a felbőszülten tekerdő muréna úgy nyársalja fel magát a langusztá dárdasarű tuskéire, mint ahogyan az agorán a megvadult leopárd meggondolatlanul ráveti magát a tapasztalt vadász lándzsájára, amely átüti a torkát.¹⁶ A polip viszont, bár lomhább és gyengébb a langusztánál, lesből, hátulról támadja meg azt, hosszú karjaival megragadva megfojtja, majd kiszívja a páncéljából a húsát, mint ahogyan az éjszakai sötétben az óvatlan részeg emberen hátulról rajtaütő rablógyilkos veszi el áldozata ruháját és minden értékét.¹⁷

Ami a képi ábrázolásokat illeti, polip (*octopus vulgaris*) és muréna (*murena helena*) küzdelme látható Aelianus szülővárosa, Praeneste (ma Palestrina) Nílus-mozaikjának egy részletén.¹⁸ Pompeiben a Casa del Fauno halmozaik emblémáján (Kr. e. kb. 110–100) a polip langusztával (*palinurus vulgaris*) harcol, miközben a muréna közeledik hozzájuk. A két mozaik valószínűleg ugyanannak, az alexandriai mozaikkészítőkkel szoros kapcsolatot ápoló műhelynek a munkája volt.¹⁹ Közös lehet a forrásuk, de amíg Praenestében a polipküzdelem mellékes részlet, a Faun házában ezt a jelenetet vette körbe a többi halábrázolás, mintául szolgálva a Pompeiben feltárt, Kr. e. 90 és 70 között készült egyéb hal-mozaikoknak, amelyek láthatóan nagyon népszerűek voltak.²⁰ Az emblémává alakult jelenet kiemelkedő példája a 16. ház halmozaikja a VIII. régió 2. *insulájában*, amelyen huszonnégy, pontosan azonosítható hal látható, középen a langusztát megfojtó polip felé fenyegetően közeledő muréna ábrázolásával.²¹ Egy Kr. e. 50 körül készült aquileiai mozaik emblémán a muréna éppen kicsúszik a polip

karjai közül.²² Ez a kép stílusában nem, de kompozíciójában emlékeztet a Casa del Fauno mozaikjára.²³ A palestrinaihoz hasonló, ám attól színeiben eltérő kompozíció San Lorenzo in Panisperna mozaiktöredéke, amelyen a központi jelenet alkotó polip-küzdelem részlete maradt fenn.²⁴ Herculaneumban a Forum *frigidarium*ának falfestményén rák és polip harca látható, amint a muréna közeledik hozzájuk – éppúgy mint a mozaikokon.²⁵ Véleményem szerint Barcelonában, a Cataloniai Nemzeti Múzeumban kiállított, Emporiaeből származó tengermozaik-töredék a langusztá és a muréna küzdelméből őrzött meg egy apró részletet.²⁶ Ritkábban jelenik meg a három állat úgy, hogy mindhárman egyszerre harcolnak egymással. Ilyen az a két római falfestmény, amely eredetileg Pietra Papa fürdőjének egyik termében volt,²⁷ vagy a British Múzeumban kiállított embléma, amely Populoniából (Toszkána), egy villa *triclinium*ának padlómozaikjáról származik (Kr. u. 100 körül).²⁸

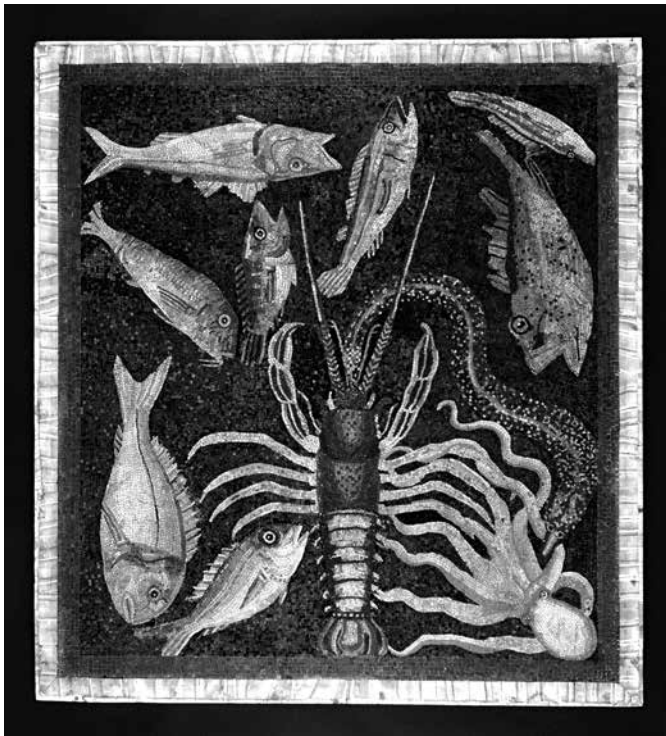
Ambrus és Vazul a vízi élőlények alkotásáról

A *Hexaemeron* jelképes értelmezése a keresztény irodalomban már a 2. század végén megjelenik.²⁹ Antiókhiai Theophilos szerint az ötödik napon Isten megáldotta a vizekből keletkezett élőlényeket, akik a keresztvízben újjászületett emberek előképei. A hűsevő vízi szörnyetegek a ragadozó madarakkal együtt a kapzsi és törvénytörő embereket jelképezik, akik „a gyöngébbek rovására élnek”, a szelíd, növényekkel táplálkozó vízi állatok és madarak pedig a szent és igaz életet élő emberekre utalnak.³⁰ Az 1Kor 15,39 versben – „Nem minden test egyforma: más az embereké, más az állatoké, más a madaraké, és más a halaké” – Tertullianus az „embert” jelképesen Isten „szolgájára” érti, az „állatokat” a pogányokra, a „madarakat” a vértanúkra, a „halakat” pedig azokra, „akiknek elegendő a keresztvíz.”³¹ A Barnabás-levél szerint a muréna és a tintahal a gonosz emberek jelképe. A Leviták könyvének egy máshonnan nem ismert étkezési előírása kapcsán figyelmeztet a levél szerzője:

*„Ne edd meg a murénát (smyraina), mondja, sem a polipot (polypoda), sem a tintahalat (sépia).” (vö. Lev 11,10). Ezzel azt akarja mondani: ilyen emberekkel érintkezve nehogy hasonlóná válj hozzájuk, akik már halálra vannak ítélve, végképp istentelenek, mint ahogyan csak ezek azok a halak, amelyek átkozottak, a mélységben úszkálnak, nemcsak alámerülnek, mint a többi hal, hanem a mélységben, a tenger fenekén laknak.*³²

Ep. Barnabas 10, 5

A Leviták 11. fejezetének előírásai kapcsán Órigenés is a tiszta és tisztátalan ételekről és állatokról elmélkedik. A vízi lények között az uszonyos és pikkelyes állatok számítanak tisztának (Lev 11,9). Allegorikus magyarázatának alapja az evangéliumi tanítás, amely szerint a halak jelképezik az embereket.³³ Amelyik hal nem rendelkezik uszonnal és pikkelyekkel, mint a muréna és a hasonlók, az a vizek mélyén él, nem képes magasba emelkedni, szemben az uszonyosokkal, akik fölemelkednek, és a szellem szabadságát keresik. Ilyen jó halak a szentek, akiket kifogott a hit hálója, és az egyház csónakjába kerültek. Ha nem lennének uszonyaik, nem tudnának kijutni a hitetlen-

3. kép: Embléma egy villa *triclinium*ának padlómozaikján, Populonia, Toszkána. British Museum, inv. 1989,0322.1

ség mélységéből. Pikkelyesek, mert képesek levetkőzni a régi, testies, érzéki embert (Ef 4,22).³⁴ A teremtéstörténetet magyarázó első Genézis-homíliában a vízből előhozott élőlényeket az ember szívéből, vagyis értelméből származó jó és rossz gondolatokkal azonosítja: a madarak jelképezik a jó, a tengeri cetek és a csúszómászók a gonosz sugallatokat, törekvéseket és gondolatokat, amelyeket el kell különítenünk és meg kell ítélnünk magunkban.³⁵

Ennek az exegetikai hagyománynak a letéteményese Vazul, Kaiszareia püspöke, és Ambrus, Milánó főpásztor. Ők azonban kifejezetten törekednek a teremtéstörténet eseményeinek szószentírti értelmezésére, és csak óvatosan fűznek morális vagy ekkleziológiai természetű magyarázatokat a szentírási elbeszéléshez, nehogy azt a látszatot keltsék, mintha a szöveg történeti jelentését kétségbe vonnák. A hatnapos teremtéstörténetet mindketten katekumeneknek tartott beszédorozatokban magyarázták, Vazul feltehetőleg 378 nagybőjti időszakában, Ambrus pedig valamikor 386 és 390 között.³⁶ Noha Ambrus alaposan merített a kappadókiai püspök homíliáiból, nem szolgálai módon követte azokat.³⁷ Olykor tömören összefoglalta Vazul egy-egy fejtegetését, olykor éppen ellenkezőleg, kiszínezett és felnagyított egy-egy rövid megjegyzést, és számos példát találni arra is, hogy kiegészítette, új elemekkel gazdagította a mintát. Jeromos csípős megjegyzése szerint „Ambrus a minap oly módon szemeztetett az ő [ti. Órigenés] *Hexaameron*-kommentárjából, hogy inkább Hippolytus és Vazul tanításait követte.”³⁸

Ambrus a vízi lények morális értelmezését megalapozva először is kiemeli a víz sajátos megtisztító természetét, utalva ezzel a keresztség szentségére.³⁹ Sok állat, ami a földön veszélyes, a vízben ártalmatlanná válik. A *vitulus* (borjú + borjúfőka) és *leo* (oroszlán + oroszlánfőka) kettős jelentésével játszva idézi Izajás jóvendölését:

Olyan varázslatos ereje (gratia) van a víznek, amelyben megfutamodik az oroszlán a borjú előtt, hogy joggal illik rá az egyház szentségéről mondott prófétai kijelentés: „akkor majd együtt legelészik a farkas és a bárány, szalmát fog enni az oroszlán és az ökör” (Iz 65,25). Nem csoda, hiszen az egyházban is azt teszi a víz, hogy ha lemossa a bűnt, a gonosztevő hasonló lesz az ártatlanokhoz.”⁴⁰

Ambrus *Hexaameron* 5, 2, 6

A homília vissza-visszatérő motívuma a teremtett világ csodája és a Teremtő nagyságának dicsérete. A vízi élőlények bősége, sokszínűsége, szépsége és emberi fogyasztásra vagy egyéb felhasználásra való alkalmassága Isten nagyszerű teremtő művének ajándéka. Testfelépítésük, tulajdonságaik bámulatosak, életmódjukat, vándorlásukat, szaporodásukat, viselkedésüket a Teremtő által a természetbe oltott törvények szabályozzák. Átjuk megcsodálhatjuk a minden teremtményre kiterjedő gondviselést. Az pedig még inkább figyelemre méltó, hogy a halak viselkedésében egyfajta természetes erényesség érhető tetten, amely az ember okulására szolgál. Egyes halak a fenyegető veszedelem előtt a szájukba veszik kicsinyeiket, így védelmezve őket, ami példamutató az embereknek, akik olykor még saját gyermekeiket is képesek megölni, sőt megenni. „Ki ne döbbenne meg és csodálkozna, hogy a természet a halakban megőrzi azt, amit nem őriz meg az emberekben?”⁴¹ A halak védelmezik utódaikat, nem keverednek más fajokkal, mint a lovak és szamarak, amiket az ember párosít a hatékonyság érdekében, a halak tiszteletben tartják saját természetüket, nem teszik magukat eunuchhá stb.⁴²

A halak abban is az ember hasznára vannak, hogy példát mutatnak az emberi társadalom hibáira: „intő például is lettek” – *in signum quoque facti sunt*.⁴³ Felfalják egymást, mind-egyiknek megvannak az ellenségei, de a halak esetében az ellenségesség a természet rendjébe tartozik, nem úgy, mint az emberi társadalomban, ahol a gyengébb kifosztása az emberi kapzsiság műve. A nagy hal megeszi a kicsit, ahogyan a kapzsi gazdag kifosztja a szegényt, ámde a nagy halat is kifogják a halászok, amiképpen a gazdag is fennakad majd a horgon, elnyeri büntetését az utolsó ítéletkor.⁴⁴ „Te is hal vagy”, mondja a társadalmi igazságtalanságot és a kizsákmányolást előszeretettel ostromozó Ambrus, „aki ki akarsz zsigerelni másokat, aki víz alá nyomod a gyengét, és a mélységbe hajszolod, amikor hátrál.”⁴⁵

Az evangéliumok példázataival összhangban az embereket halaknak, magát az evangéliumot pedig tengernek is mondhatjuk, amelyben az apostolok halásznak, és ahová a mennyek országát jelképező hálót kivetik.⁴⁶ Ebben a tengerben is vannak jó és rossz halak, mindegyik a hálóba kerül (Mt 13,47–50, Lk 5,1–9), de a végén szétválogatják őket, hogy a jókat megjutalmazzák, a rosszakat tüzre vessék. A jó hal Péter, vagyis az Egyház horgára kerül szájában a megigazulás pénzerméjével, amellyel Péternek és Krisztusnak tartozik.⁴⁷

Az állatok helyes és helytelen erkölcsi példák is lehetnek. Ambrus beiktatja homíliájába az elterjedt anekdotát a vipera és a muréna különös nászáról, amelyhez Vazul nyomán meglepően részletes erkölcsi intelmeket fűz feleségek és férjek számára a házastársi hűségről, egymás nyavalyáinak és a különféle nehézségeknek az elviseléséről.⁴⁸ A vipera sziszegő hívására a muréna alázatos feleségként kiúszik a partra, hogy egyesüljön férjével. A vipera előbb kiokádja a mérgét, ami figyelmeztetés

a durva természetű férjeknek, hogy rendezzék zavaros szenvedélyeiket, meglágyítsák kemény szívüket, és megbecsüljék feleségüket. A történet, bármilyen furcsa is önmagában, azért lehet alkalmasabb *exempluma* a házastársi erényeknek, mint más kínálkozó példák (pl. jégmadár, lásd Alcyone és Ceyx történetét az ovidiusi *Átváltozások* XI. könyvében), mert – amint arra Pataki Elvira rámutatott – nincsen mitológiai vonatkozása.⁴⁹ A pogány mítoszok említését ugyanis mind Vazul, mind Ambrus igyekszik elkerülni a hitjelöltek előtt. A jelképes értelmű muréna a halmozaikokról lehet ismert a hallgatóság számára és nem a pogány mitológiából.

Ambrus a muréna-nász mellett az emblémákon szereplő másik két állat, a polip és a rák viselkedéséről beszél hosszabban. A polip színlelése és a rák ravaszsága az evangéliumi rossz halak, az erkölcstelen emberek példája. A polip mimikrije az álnok emberi ravaszság (*astutia*) jelképe. A sziklára tapadó, annak színét és alakját felvevő polip az előtte gyanútlanul elúszó halacszkákat bekapja, mint a ravasz és alakoskodó ember, aki ártalmatlannak tette magát, kinek-kinek azt mondja, amit az illető éppen hallani akar, elvtelenül mindig az adott helyzethez illeszkedve viselkedik. Nem erővel, hanem alattomos mesterkedéssel cserkészi be áldozatát. „Ezért óvakodni kell azoktól, akik messzire kinyújtják álnokságuk csápjait és karjait, és sokféle alakot öltenek magukra. Polipok ők, akik változatos módon tekerőznek, és fondorlatos cselekkkel képesek kelepcebe csalni mindazt, ami sziklás leshelyükre sodródik.”⁵⁰ A rák annak az embernek a jelképe, aki mások kárából tesz szert haszonra, a másik baját saját gyarapodására használja fel. A rák ugyanis nagyon kedveli a kagyló húsát, de a kemény és veszélyes kagylóhéj miatt nem fér hozzá. Ezért amikor a kagyló szélvédett helyen félig kinyitja a héját, hogy a nap melegét élvezze, a rák cselhez folyamodva orvul egy kavicsot dob bele, amitől az nem tud becsukódni, és így elfogyaszthatja a csemegét.⁵¹ „Ilyen az”, teszi hozzá Vazul, „aki csalárdul közelít testvéréhez, aki felebarátja gondjait a maga hasznára fordítja, és más bajában leli örömét. Óvakodj azok utánzásától, akiket

elítélték! Elégedj meg a magadéval! A szegénység, ha a valóban szükséges megvan, a bölcs számára értékeesebb az élvezetnél.”⁵² Ugyanez Ambrus szavaival: „Vannak emberek, akik rák módjára csalással megkönyörökzik mások tulajdonát, és erejük hiányosságait ravaszsággal pótolják, csellel behálózzák testvérüket és mások baján élőködnek. Te elégedj meg a magadéval, ne mások kárára szerezz magadnak élvezetet. Megfelelő eledel az ártatlan egyszerűség.”⁵³

Összefoglalás

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a muréna, a rák és a polip a Nílus-ábrázolások egyik eleméből kialakult, erkölcsi jelentéseket hordozó emblémákként nagy népszerűsége tettek szert a Római Birodalomban a köztársaság-kor végétől kezdve, és egyéb halábrázolásokhoz hasonlóan megtalálhatók voltak magánházakban és közfürdőkben egyaránt. A Kr. u. 2. században Aelianus és főként Oppianus morális természetű megjegyzéseket fűzött e vízilények természetes viselkedéséhez. Ezzel egyidőben keresztény szerzők, mint a Barnabás-leveél szerzője és Antiochiai Theophilus, továbbá a 3. században Órigenés részint a Leviták étkezési előírásai, részint a teremtéstörténet ötödik napjának elbeszélése kapcsán a szószerintin túl átvitt jelentésben is értelmezték a vízi lényeket. A 4. században Ambrus és Vazul, ragaszkodva az elbeszélés történeti igazságához, és ahhoz az alapelvhez, hogy Isten csakis jó dolgokat teremtett, az állatokat abból a szempontból is hasznosnak tartották, hogy természetes viselkedésük az emberek számára erkölcsi tanulságokkal szolgál. A vízilények közül ennek alátámasztására kiemelték a rákot, a polipot és a murénát, aminek feltehetőleg az lehetett az oka, hogy hallgatóságuk számára ez az együttes jólismert volt a népszerű képzőművészeti ábrázolásokról, az irodalmi hagyományban már kézenfekvő erkölcsi tanulságok társultak hozzájuk, és nem álltak szoros kapcsolatban a pogány mítoszokkal.

Jegyzetek

A tanulmány a Magyar Patrisztikai Társaság XXII. konferenciáján (2023. június 29. – július 1.) elhangzott előadás kibővített változata.

- 1 D. Tóth 2012, 164–176.
- 2 A patrisztikus és középkori szerzők munkáit a kortárs környezetetika és ökoteológia szempontjai alapján átfogó monográfiában elemzi Schaefer 2009.
- 3 Vazul *HomHex* 1, 7; 2, 6–7; 3, 10; 4, 1; Nazianzoszi Gergely *14. levél*; Nüsszai Gergely *Opif. hom.* 12; Ágoston *De civitate dei* XXII. 24; *Conf.* VII. 13, 19–14, 20. A témához lásd Schaefer 2001.
- 4 Vazul *HomHex* 1, 11 vö. Bölcs 13, 5–7 és Róm 1, 20.
- 5 „Mare non ad navigandum Deus fecit, sed propter elementi pulchritudinem” (*De Helia et Ieiunio* 70).
- 6 Ha másként nem jelölöm, az idézeteket saját fordításomban közlöm.
- 7 A *Physiologus* keletkezésének és redakcióinak bonyolult történetéről lásd Kádár 1986, 93–108; részletesebben: Macé–Gippert 2021. A fogoly-madár viselkedésének leírása és morális értelmezése a latin *Physiologus*-nál szoros párhuzamot mutat Ambrus szövegével (*HomHex* 6, 3, 13), amit P. F. Moretti azzal magyaráz, hogy

Ambrus követi a *Physiologist* (Moretti 2007, 35–47). Hasonló értelmezést ad a fogolyról Jeremiás-kommentárjában Jeromos a Jer 17, 11 vers kapcsán.

- 8 Lásd Thomas 2021, 206–246.
- 9 A Phisont azonosították a Gangesszel, a Geont a Nílussal, lásd pl. Ágoston *De Genesi contra manichaeos* II. 10, 13, Ambrus *De Paradiso* 3, 14.
- 10 Erről lásd Meyboom 1995, 380–381. 47. jegyzetét bőséges képzőművészeti és szakirodalmi hivatkozással.
- 11 Οἱ δὲ κάραβοι κρατοῦσι μὲν καὶ τῶν μεγάλων ἰχθύων, καὶ τις συμβαίνει περιπέτεια τούτων ἐνίοις· τοὺς μὲν γὰρ καράβους οἱ πολυπόδες κρατοῦσιν, ὥστε κἄν ὄντας πλησίον ἐν ταῦτῳ δικτύῳ αἰσθῶνται, ἀποθνήσκουσιν οἱ κάραβοι διὰ τὸν φόβον. Οἱ δὲ κάραβοι τοὺς γόγγρους· διὰ γὰρ τὴν τραχύτητα οὐκ ἐξολισθαίνουσιν αὐτῶν. Οἱ δὲ γόγγροι τοὺς πολυπόδας κατεσθίουσιν· οὐδὲν γὰρ αὐτοῖς διὰ τὴν λειότητα δύνανται χρῆσθαι.
- 12 Plinius *Historia naturalis* IX. 185: „A poliptól a languszta olyannyira fél, hogy elpusztul, ha meglát egyet a közelében, a langusztától a muréna fél, a murénák viszont széttépik a polipot.” (*Polypum in tantum locusta pavet ut si iuxta viderit omnino moriatur*;

- locustam conger; rursus polypum congrid lacerant.*) Ugyanez a nagy középkori összegzésben: Albertus Magnus *De animalibus* VII. 3, 19.
- 13 Plutarchos *De sollertia animalium* 978f–978a.
- 14 Aelianus *De natura animalium* I. 32 és IX. 25. Aelianus e munkájáról bőséges szakirodalmi kitekintéssel lásd Pataki 2015.
- 15 Oppianus *Halieutica* II. 255–320.
- 16 *Uo.* II. 321–386.
- 17 *Uo.* II. 389–418.
- 18 Museo Nazionale Palestrina, Olaszország. A mozaikot a 16. században erősen restaurálták. Lásd Andrae 2003, 78.
- 19 Museo Archeologico Nazionale di Napoli, inv. 9997. Lásd Meyboom 1977, 76; Meyboom 1995, 18–19 és 91–95. A pompeii mozaikokon látható állatok rendszertani azonosításához lásd Capaldo–Moncharmont 1989, 53–68.
- 20 Meyboom 1977, 50 skk. és Meyboom 1995, 17.
- 21 Museo Archeologico Nazionale, Napoli. VIII.ii.16 (inv. 120177).
- 22 Museo Archeologico Nazionale di Aquileia.
- 23 Meyboom 1995, 175.
- 24 Meyboom 1995, 174. További példák a pompeii és kapcsolódó halmozaikokra: 173–178.
- 25 Mols–Moormann 2014 (XXXIV. képtábla, 5. ábra) közölnek egy fényképet a polip és rák küzdelmét ábrázoló festményrészletről, amely a herculaneumi Forum fürdő *frigidarium*ának faláról származik.
- 26 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mosaic_dels_peixos.JPG
- 27 Róma, Palazzo Massimo. Lásd erről Mols–Moormann 2014, 107 és a XXXIV. képtáblát
- 28 British Museum, inv. 1989,0322.1.
- 29 Lásd Maguire 1987, 57–59.
- 30 Antiókhiai Theophilos *Ad Autolyicum* 2, 16.
- 31 Tertullianus *De resurrectione carnis* 52.12: *In hoc et figurata subicit exempla animalium et elementorum: Alia caro hominis, id est servi dei qui vere homo est: Alia iumentis, id est ethnici de quo et propheta Adsimilatus est, inquit, homo irrationabilibus iumentis: Alia caro volatilium, id est martyrum qui ad superiora conantur: Alia piscium, id est quibus aqua baptismatis sufficit.* Vö. Maguire 1987, 73.
- 32 *Ep. Barnabas* 10.5. Vanyó L. fordítása, Ókeresztény Írók 3. kötet 233.
- 33 Órigenés *HomLev* 7.5.1 hivatkozással Mt 13,47–48-ra.
- 34 Órigenés *HomLev* 7.7.1
- 35 Órigenés *HomGen* 1.8–9.
- 36 Mindkét püspöktől kilenc *Hexaameron*-homília maradt fenn, és mindketten délelőtt és délután is tartottak katekézist. Ambrus írói módszeréhez hozzátartozott a gyorsírók által lejegyzett beszédek folyamatos redakciója, vagyis az általa jóváhagyott és publikált végső szöveg több éven át tartott katekézisek irodalmilag megszerkesztett, kifejezetten az olvasóknak szánt végső változata volt. Vazul öt egymást követő napon mondta el a beszédeket, a nagyböjti időszakra utal a *Hex* 8, 8-ban, de hogy ez melyik évben történt, arról megoszlanak a vélemények. A legvalószínűbb 378. Eről lásd Van Dam 2003, 211. 7. jegyzet. A homíliákról, elsősorban az állatok megalkotását magyarázó utolsó három beszédéről lásd Pataki 2014, 131–185.
- 37 Pierce 2019, 414–444.
- 38 Jeromos *Ep.* 84, 7; 130. A homíliák forrásaihoz lásd Bona 1998, 549–559.
- 39 A jól ismert keresztény halszimbolika, Krisztus mint *ichtys* azonosítás és a víz mint a keresztvíz megfeleltetés egyik legkorábbi példája Tertullianus *De baptismo* 1, 1. A halász és hal jelképekhez lásd Jensen 2000, 46–51.
- 40 *Tanta est aquarum gratia, aquarum vitulos fuginunt et leones, ut his propheticum illud dictum de ecclesiae sanctitate iure conveniat: tunc lupi et agni simul pascentur, leo et bos simul paleas manducabunt. Nec mirum, quandoquidem etiam in ecclesia aquae illud operantur, ut praedonum abluta nequitia cum innocentibus comparetur.*
- 41 Ambrus *Hex.* 5, 3, 7. A jelenséget Vazul is leírja (*Hex.* 7, 2), de ő nem fűz hozzá erkölcsi értelmeket.
- 42 Ambrus *Hex.* 5, 3, 9.
- 43 Ambrus *Hex.* 5, 5, 13.
- 44 Ambrus *Hex.* 5, 5, 13–14, vö. Vazul *Hex.* 7, 3
- 45 Ambrus *Hex.* 5, 5, 14. Ambrus szociális érzékenységéről és társadalmi tanításáról lásd Heidl 2015, 162–169.
- 46 Ambrus *Hex.* 5, 7, 17, vö. Mt 13,47
- 47 Ambrus *Hex.* 5, 6, 15–16, vö. Mt 17,26. Ambrustól eltérően Vazul *Hexaameron*-beszédeiben nem található meg a halak összekapcsolása a megkereszteltelkkel. Vö. Pataki 2014, 153.
- 48 Ambrus *Hex.* 5, 7, 18–20, Vazul *Hex.* 7, 5–6. Lásd Plinius *HN* IX. 39, 76; XXXII. 5, 14; Aelianus *De natura animalium* I. 50; IX. 66; Oppianus *Halieutica* I. 554–73. Lásd Pataki 2014, 155–156 (Vazulról) és Pataki 2015, 233–235 (Aelianusról).
- 49 Pataki 2014, 174. Hasonló történik, amikor Gázai Khorikios a Szent Sergios templom festőjét megdicséri, mert az állatok közül elhagyta a pacsirtát és a kabócát, hogy a pogány költemények emléke se szennyezze be a szent helyet. *Laudatio Marciani* I. 32–33, idézi Maguire 1987, 60.
- 50 Ambrus *Hex.* 5, 8, 21: *Et ideo cavendi sunt qui crines suae fraudis et brachia longe lateque dispergunt vel speciem induunt multififormem. Isti enim polypi sunt nexu plurimos habentes et callidorum ingeniorum vestigia, quibus iniret possint quidquid in scopulos suae fraudis inciderit.* Vö. Vazul. *Hex.* 7, 3 és *Buzdítás az ifjakhoz* 9, 29.
- 51 Ambrus *Hex.* 5, 8, 22–23. Vazul *Hex.* 7, 3 Előzményként lásd Oppianus *Halieutica* II. 167–179. A rák kavicsos trükközésének leírása elterjed a középkori bestiáriumban és enciklopédikus művekben, lásd pl. Isidorus *Etymologiae* XII. 6, 51, Beda *Venerabilis Opera: Opera Didascalica, De ortographia*, CCSL 123A 9., 57–58 sorok. Rabanus Maurus *Opera Omnia, De universo* 21.5 *PL* 111: 239A, Albertus Magnus *De animalibus* 24, 1, 31. A korai angolszász bestiáriumból lásd Salvador 2004, 400–419, különösen 410 kk.
- 52 Vazul *Hex.* 7, 3.
- 53 Ambrus *Hex.* 5, 8, 23.

Bibliográfia

- Andrae, B. 2003. *Antike Bildmosaiken*. Mainz.
- Bona, I. 1998. „Appunti sulle fonti naturalistiche dell’Esamerone ambrosiano”: L. F. Pizzolato – M. Rizzi (szerk.): *Nec timeo mori. Atti del Congresso internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della morte di sant’Ambrogio*. Milano, 549–559.
- Capaldo, L. – Moncharmont, U. 1989. „Animali di ambiente marino in due mosaici pompeiani”: *Rivista di Studi Pompeiani* 3, 53–68.
- D. Tóth J. 2012. „Hol van a Paradicsom?: Az Édenkert »lokalizálása« a bűnbeesés előtt és után Nüsszai Szent Gergely exegézisében”: Heidl György – Kendeffy, Gábor (szerk.): *Szentírás-értelmezés és teremtésfelfogás az ókeresztény korban : Válogatás a Magyar Patrisztikai Társaság V. és VI. konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változataiból*. Budapest, 164–176.
- Heidl Gy. 2015. „Szent Ambrus a gazdagságról és szegénységről”: *Vigilia* 80/3, 162–169.
- Jensen, R. M. 2000. *Understanding Early Christian Art*. London–New York.
- Kádár Z. (szerk.) 1986. *Physiologus a Zsámboki-kódex állatábrázolásaival*. Budapest, 1986, 93–108.
- Macé C. – Gippert, J. 2021. *The Multilingual Physiologus: Studies in the Oldest Greek Recension and its Translations*. Brepols.
- Maguire, H. 1987. *Earth and Ocean: The Terrestrial World in Early Byzantine Art*.
- Meyboom, P. G. P. 1977. „I mosaici pompeiani con figure di pesci”: *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 39/4, 49–93.
- Meyboom, P. G. P. 1995. *The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*. Leiden.
- Mols, S. – Moormann, E. M. 2014. „Wall Paintings from a Bathing Complex in Rome (Pietrapapa)”: N. Zimmermann (szerk.): *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil*. Wien, 105–112.
- Moretti, P. F. 2007. „Ambrogio e il Physiologus latino sulla vana astuzia della pernice. Una noterella”: G. Zanetto – S. Martinelli Tempesta – M. Ornaghi (szerk.) *Vestigia antiquitatis. Atti dei Seminari del Dipartimento di Scienze dell’Antichità dell’Università degli Studi di Milano (2003–2005)* (Quaderni di Acme, 89). Milan, 35–47.
- Pataki E. 2014. „Nomoi agraphoi physeós. Etika és etológia Basileios Hexaameron-homiliáiban”: Heidl Gy. – D. Tóth J. (szerk.) *Irodalom, teológia, művészet: Válogatás a Magyar Patrisztikai Társaság VII–XI. konferenciáin elhangzott előadások szerkesztett változataiból*. Budapest, 131–185.
- Pataki E. 2015. „A buja halaktól a szemérmes elefántig: morálfilozófia és elbeszélői stratégia Ailianos állattörténeteiben”: Tóth Orsolya (szerk.): *Tempora mutantur. Tanulmányok az időről és a bűnről*. Debrecen, 211–252.
- Pierce, A. H. 2019. „Reconsidering Ambrose’s Reception of Basil’s Homiliae in Hexaameron”: *The Lasting Legacy of Origen, Zeitschrift für Antikes Christentum* 23/3, 414–444.
- Salvador, M. 2004. „The Oyster and the Crab: A Riddle Duo (nos. 77 and 78) in the Exeter Book”: *Modern Philology* 101/3, 400–419.
- Schaefer, J. 2001. „Appreciating the Beauty of Earth”: *Theological Studies* 62, 23–52.
- Schaefer, J. 2009. *Theological Foundations for Environmental Ethics: Reconstructing Patristic and Medieval Concepts*. Washington, D.C.
- Thomas, J. J. 2021. *Art, Science, and the Natural World in the Ancient Mediterranean, 300 BC to AD 100*. Oxford, 206–246.
- Van Dam, R. 2003. *Becoming Christian: The Conversion of Roman Cappadocia*. Philadelphia.